

РЕЧНИК ПОЈМОВА
ЛИКОВНИХ УМЕТНОСТИ
И АРХИТЕКТУРЕ

Том II
Е-К

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ

КТИТОР – (грч. *κτίτωρ* – сопственик, господар) – особа која сопственим средствима и уз дозволу надлежног епископа оснива цркву или манастир, односно лице на кога оснивач преноси своја права и дужности (нпр. наследством, заменом) или, пак, особа која се на основу обнављања или даривања неке ктиторије у правима и дужностима изједначава са њеним оснивачем и постаје тзв. „други ктитор”. Ктиторска делатност, о којој сведоче оснивачке повеље, натписи и портрети задужбинара, била је веома развијена у источном и западном делу хришћанског света у свим историјским периодима и одржала се до данас. Основни мотив задужбинарског подухвата у прошлости био је есхатолошки, а главни подстицај за подизање цркве или манастира, најчешћих објеката к. делатности, представљао је наду к. у сопствено спасење. У својој задужбини к. има одређена права, али и дужности. Осим улагања властитог новца у оснивање и подизање цркве или манастира, обавеза к. била је обезбеђивање материјалних средстава за одржавање ктиторије и формирање пописних књига у којима је евидентирана њена покретна и непокретна имовина. Права к., по типу статутарна, административна, имовинска и ритуална, подразумевала су издавање типика, тј. прописивање правила и начина живота у манастиру, постављање старешине у њему, надзор над његовом управом, те право на помен, угледно место у току богослужења, гробницу и портрет у својој ктиторији. Оснивање, подизање, обнављање и даривање храмова представљало је дужност и врлину владара, који је као предводник народа својим к. деловањем представљао узор осталим припадницима друштва. Ктитори су били мушкарци и жене различитих друштвених слојева и угледа, а у подизању цркава или манастира учествовали су самостално или колективно (цркве као задужбине читавог села у средњем веку, спомен-храмови у европским земљама у XIX столећу, као и код Срба нарочито после Првог светског рата).

Велики градитељи храмова били су антички владари, византијски цареви и монарси других православних народа, те суверени западноевропских хришћанских земаља. Ктиторство у Византији и њеној престоници битно је утицало на развој задужбинарске активности у великом делу хришћанске васељене. Први покровитељи уметничког стваралаштва у многим европским земљама, па тако и код Срба у средњем веку, били су припадници највиших друштвених слојева, владари, њихови најближи сродници и

представници цркве. Задужбинарску делатност владара из династије Немањића започео је њен родоначелник, Стефан Немања, а тај обичај наставили су његови потомци. Краљ Милутин, највећи к. међу српским владарима, подизао је и даривао цркве не само унутар граница српских земаља већ и изван њих, на тлу Царства Ромеја. И потоњи српски средњовековни владари – Мрњавчевићи, Лазаревићи и Бранковићи подизали су репрезентативне храмове. Ктиторска активност настављена је и у турско доба, у XVIII веку и потоњим столећима када се као задужбинари истичу чланови владарске породице Карађорђевић и Обреновић. Социјална структура к. била је разнолика. Осим владара и поглавара цркве, у улози задужбинара од XIV века, појављују се представници властеле различитог друштвеног ранга. После губитка државне самосталности у к. подухвате подизања или обнављања храмова уз високе достојанственике цркве (нарочито из породице Соколовић) укључују се и припадници грађанског сталежа, трговци и занатлије. Током XIX и XX века, у посве другачијим политичким приликама и начинима економског развоја новијег доба, к. постају богати индустријалци који осим сакралних подижу и профане објекте. Сви они су, сходно својим материјалним могућностима, идејним и уметничким захтевима, подизали грађевине које су се међусобно разликовале по изгледу, плану, размерама и материјалу, те укра-

*Краљ Милутин (XIV век),
манастир Студеница,
Краљева црква*

су фасада и ликовним вредностима зидног сликарства. Осим тога, предузимали су и к. делатност мањег обима – поручивали богослужбене предмете, попут реликвијара, литургијских сауда, икона и књига. У савременом добу есхатолошки мотив и даље је примарни подстицај за подизање сакралних грађевина, али све чешће, нарочито међу представницима виших слојева друштва, друштвени подстицај на ктиторски чин (истицање појединца у заједници, политичко-династички интереси или идеолошки захтеви) односи превагу над религиозним побудама.

ЛИТ.: Марковић, В., *Ктиторски портрети, њихове дужности и њихова права*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 5 (Београд 1925); Тројицки, С., *Ктиторско право у Византији и Немањинској Србији*, Глас Српске краљевске академије 168 (1935); Веселиновић, Р., *Зашто су њодизане задужбине?*, Гласник Српске православне цркве, год. 44, бр. 7 (Београд, 1963); Поповић, Р., *Моћив задужбинарства у средњовековној Србији*, Богословље, год. 31 (45), св. 1 (Београд, 1987); Лазић, М., „Ктитори и приложници у српској култури 19. и почетком 20. века”, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Београд 2006. Д. П.

КТИТОРСКИ ПОРТРЕТ (КОМПОЗИЦИЈА) (од грч. *κτίτωρ* – сопственик, господар) – представа ктитора који Христу, Богородици или патрону приноси свој дар. Заснована на решењима из антике, јавља се у свим епохама развоја уметности земаља хришћанског Истока и Запада, све до данас. Ктиторски портрет приказиван је у различитим материјалима и техникама,

Ктиторска композиција
(средина XIV века), Северна
Македонија, Псача, црква
Светог Николе

на зидовима палата, црква и манастира у мозаику, фресци и рељефу, те на минијатурама рукописа, печатима, новцу и литургијским предметима. Будући да су у највећем броју случајева цркве биле дониране, а ктитор сходно ритуалном ктиторском праву могао да буде насликан у својој задужбини, к. п. је важан и готово неизоставни део сликаног програма црква. О томе сведоче бројни примери не само у Византији и земљама под њеним културним утицајем већ и они настајали у оквиру уметности хришћанског Запада. Ктиторски портрет је важан извор за спознају социјалног статуса донатора, његових инсигнија и одежди, као и физичког изгледа приказане личности. Из ранохришћанске уметности, како то показују најстарији сачувани примери (Свети Кузман и Дамјан у Риму, Еуфразијева базилика у Поречу итд.) приказани у конхи апсиде, прихваћен је и негован у средњовековној уметности источних и западних земаља. Са црквом у рукама у западном делу хришћанског света приказивани су најпре папе, епископи и свештеници (до времена Отона I) у апсиди храмова до XII века (на пример, катедрала у Аквилеји, Сан Анђело ин Формис у Кампанији), а у источнохришћанској уметности владари на различитим местима у унутрашњости храмова (Свете Софије у Цариграду и Кијеву) или на фасадама црква у дубоком рељефу (Свети Јован Крститељ у Ошци у Грузији, Свети Крст у Ахтамару у Јерменији). Велики број к. п. у Византији и земљама под њеним културним утицајем настаје у XIII, XIV и XV веку. Одликују их разноврсна иконографска решења, слојевита значења и различита места приказивања. Осим владара, ктитори постају високи црквени достојанственици и припадници властеле. Обично су приказивани у стојећем ставу, благом наклону, полуокренути ка Христу, Богородици или светитељима, али и у строго фронталном, хијератичном ставу.

Ктиторски портрет, уобличен према иконографским моделима преузетим из Византије, имао је особен развој у уметности средњовековне Србије. Судећи по бројности и ликовним вредностима, заузимао је посебно важно место. У уметности немањинске Србије, портрет ктитора се од првих деценија XIII века јавља као део ктиторске композиције у оквиру које је владар-донатор приказан у благо погнутом ставу са даром у руци, док га Богородица или његови преци у улози заступника представљају Христу (Студеница, Милешева, Сопоњани и Градац). Таквим начином приказивања, к. п.